

“विदुर्निति भारतीयानां वर्तमानपीढीयाः कृते प्राचीनदार्शनिकस्य प्रज्ञा”

शोधार्थीः

छबीले लाल शर्मा

संस्कृत विभाग

मोनाड विश्वविद्यालय,पिलखुवा,हापुड

शोध निर्देशक

प्रो० डा० वागीश दिनकर

आचार्य-संस्कृत विभागाध्यक्ष

आर० एस० एस० पी० जी० कॉलिज,हापुड

मूर्त

विदुरः व्यासकृते महाभारतेअत्यन्तप्रमुखचरित्रः आसीत्। विदुरस्य जन्म देववाल्मीकिः आदि पर्वे इच्छा मुक्ति पर्वे च विस्तारेणप्रतिपादयति। विदुरः योगयुक्तः, बुद्धिमत्तमःधर्मनिष्ठः, आत्मज्ञानिनः च आसन्। विदुरः पाण्डवपाण्डव्ययोरपि प्रियः सन्, तस्य जीवनेमहत्त्वपूर्णानि कार्याणि आसन्।

विदुरस्यजीवनेविवादप्रसंगाः च आसन्। एकदा धृतराष्ट्रं परिपृच्छति, "किं धर्मः किमकर्म च किं निष्कामं च करणीयं किं च किं न करणीयम्?" इति। विदुरः धर्मविषये अत्यन्त विद्वान् आसीत्, अतः अयं प्रश्नः अत्यन्त उचितः आसीत्।

विदुरस्य जीवने एक अत्यन्त महत्त्वपूर्णं संदर्भं प्रतिपादयति । यदा कौरवाः पाण्डवानां अयोध्यायाः वनगतयः अपक्रान्तवन्ति, तदा विदुरः योग्योऽपि निष्क्रियः आसीत्। तस्मिन्सन्दर्भे विदुरः अवस्थितः प्रधानं सत्यं प्रतिपादयति, "अयं राज्यप्रदाने सर्वोत्तमः योग्यः, यः पाण्डवानां सदैव सहयोगी च आसीत् इति। " आसीत्। सर्वजनप्रियोऽपि अपि विदुरः वचनैः इत्यादिभिः

आमुख

विदुरस्य वचनैः आज्ञानदर्शने अत्यन्तअद्भुतम्। विदुरस्य जीवनचरित्रं विद्यायाः महत्त्वं यद्यपि महाभारतकालेप्रमुखं आसीत्, तथापि विदुरस्यविचाराणि आज्ञानकालेअत्यन्त प्रासंगिकानि आसन्ति। विदुरस्य

जीवनस्य अध्यापनार्थं कई प्रमुखानि विचाराणि महाभारते प्रतिपाद्यन्ते। अतः विदुरस्यचरित्रं, विदुरस्य व्यक्तिगुणाः, विदुरस्य प्रमुखानि विचाराणि च संस्कृते अत्यन्त महत्त्वपूर्णानि आसन्ति, आत्मन्येव अथवा समाजे प्राप्यते।

सर्वेषां सर्वदा धर्मस्य पालकं विदुरं स्मृत्वा, विद्याया महत्त्वं प्रतिपादयन्तु। विदुरस्य विचाराणिआज्ञानकाले प्रासंगिकानि आसन्ति, तस्मिन्सन्दर्भे विदुरः अत्यन्त महत्त्वपूर्णं प्राप्तवान्।

विदुरस्य प्रमुखं गुणं धर्मनिष्ठा आसीत्। विदुरः योग्यः योग्यतायाः सत्यं साक्षात्करोति। विदुरस्य धर्मनिष्ठायाः प्रमुखं संदर्भं महाभारते प्रतिपादयति। यदा धृतराष्ट्रं परिपृच्छति, "किं धर्मः किमकर्म च किं निष्कामं च करणीयं किं च किं न करणीयम्?" इति, तदा विदुरः अत्यन्त ब्रह्मज्ञानिना प्रत्युत्तरं ददाति, "धर्मः अहिंसा, सत्यं, अस्तेयं, शौचं, इन्द्रियनिग्रहः, धी, विद्या, तपस्, अक्रोधः, दानं, दया, यज्ञः, योगः, आर्जवम्, क्रोधक्षमा, अहिंसा चेति। अत्र इति। "'अहिंसा' सर्वधर्माणां मूलं, 'सत्यं' सर्वलोकस्य प्रधानं धर्मं प्रतिपादयति, औदार्यपरः शौचादीनि गुणानि च प्रशंसति।

विदुरस्य प्रमुखं गुणं

निगमन

विदुरस्य चिन्तनं स्वीकुर्वन्ति चेत् पाण्डवाः इतोऽपि बलशालिनः भवन्ति इति चिन्तयित्वा धृतराष्ट्रः अनुक्षणं सञ्जयं प्रेषयित्वा, विदुरम् आनेतुम् उक्तवान् । रागद्वेषरहितः विदुरः तथैव पुनः हस्तिनापुरं प्रत्यागत्य धृतराष्ट्राय वदति 'मह्यं पाण्डवाः, भवतः पुत्राः च सर्वे समानाः । अतः तेषां साहाय्यं करणीयम् इति भावः मनसि उत्पद्यते । मम मनसि भवतः पुत्राणां विषये द्वेषस्य भावः तु नितरां नास्ति' इति । धृतराष्ट्रः स्वस्य अनुचिताय व्यवहाराय विदुरे क्षमां याचितवान् । अनन्तरं विदुरः पूर्ववत् तस्य सेवायां निरतः अभवत्।

कदाचित् रात्रौ धृतराष्ट्रस्य निद्रा न आगता । तदा सः रात्रौ एव विदुरम् आहूय शान्तेः उपायं पृष्ठवान् । तस्मिन् अवसरे विदुरः धृतराष्ट्राय धर्मस्य नीतेः च सुन्दरम् उपदेशं दत्तवान् । सा एव विदुरनीतिः इति उद्योगपर्वणः ३३तः ४० पर्यन्तम् अष्टेषु अध्यायेषु सङ्गृहीता अस्ति । एषः विषयः अध्ययनं कर्तुं मननं कर्तुं च योग्यः अस्ति ।

विदुरस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य तृप्तिः न अभवत् । सः इतोऽपि श्रोतुम् इष्टवान् । तदा विदुरः वदति 'महाराज सनत्सुजातः पुत्रः ब्रह्मणः इदानीं । अस्मि उक्तवान् सर्वम् तत् आसीत् वक्तव्यम् यद् मया ! , नामकः कश्चन सनातनः ऋषिः आगच्छति । सः एव भवते तत्त्वोपदेशं करोति । तत्त्वोपदेशं कर्तुं मम अधिकारः तु नास्ति । यतः मम जन्म शूद्रायाः गर्भे अभवत् ' एवम् उक्त्वा सः अनुक्षणं सनत्सुजातम् अस्मरत् । अविलम्बेन एव सनत्सुजातः महर्षिः तत्र प्रत्यक्षः अभवत् । सः राज्ञः धृतराष्ट्रस्य प्रश्नेभ्यः उत्तरं यच्छन् परमात्मनः स्वरूपस्य, तस्य साक्षात्कारस्य विषये बहुसुन्दरतया विवेचनाम् अकरोत् । एवं विदुरः धृतराष्ट्राय सनत्सुजातसदृशस्य सिद्धयोगिनां, परममहर्षेः, तत्त्वोपदेशं कारयित्वा तस्य श्रेयोमार्गं प्रशस्तीकृतवान् । महात्मानां जीवनमेव इतरेषां श्रेयोनिमित्तं भवति । विदुरः तत्त्वज्ञानी चेदपि स्वस्य शूद्रत्वस्य कारणेन सः स्वयं तत्त्वोपदेशम् अकृत्वा सनातनस्य मर्यादायाः रक्षणं कृतवान् ।

चार चीजों का त्याग और स्वीकृति

"चत्वारि राग्या तु महाबलेन, वर्ज्यान्याहुः पंडितास्तानि विद्ययात् ॥

अल्पप्रज्ञै सह मंत्रं न कुर्यन्ना दीर्घसुत्रै रभासैश्चारणैश्च ॥ "

बु कि हैं कहते से युधिष्ठिर विदुरद्विमान, काम टालने वाला, हमेशा जल्दी में रहने वाले और झूठे प्रशंसक से गुप्त सलाह नहीं लेनी चाहिए। सम्राट के लिए ये चार त्यागने योग्य हैं। विद्वान व्यक्ति को इन लोगों को पहचानना चाहिए

“चत्वारि ते तत् गृहे वसंतु श्रेयाभि जुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।।

वृद्धो ज्ञातिर्वासन्नः कुलिनः सखा दारिद्रो भगिनी चाणपत्यया ।।

विदुहैं कहते से धृतराष्ट्र र, हे राजन, देवी लक्ष्मी ऐसे घरों पर कृपा करती हैं, जहां परिवार के सबसे वरिष्ठ सदस्य की रक्षा की जाती है, जहां बुरे समय में गिरे हुए उच्च कुल के व्यक्ति, धनहीन मित्र और निःसंतान बहन को आश्रय दिया जाता है।

दोस्त

“आर्चयेदेव मित्राणि सति वसति वा धने ।।

नानार्थायन् प्रजानाति मित्रानाम् सारफलगुट्टम् ।।”

चाहे किसी के पास धन हो या न हो, उसे अपने दोस्तों का आतिथ्य सत्कार करना चाहिए। किसी को अपने दोस्तों की योग्यता की जांच करने की कोशिश करते हुए उनसे कुछ भी नहीं मांगना चाहिए

सन्दर्भपुस्तकानि

- 1- "विदुर्नीतिः"
- 2- "विदुर्नीतिशास्त्रम्"
- 3- "विदुर्नीतिरत्नमालिका"
- 4- "विदुर्नीतिव्याख्या"
- 5- "विदुर्नीतिप्रकाशः"
- 6- "विदुर्नीतिप्रदीपिका"

7- "विदुर्नीतिमञ्जरी"

8- "विदुर्नीतिसागरः"

9- "विदुर्नीतिमाला"

10- "विदुर्नीतिसूत्रम्"